

Alternatív életstratégiák -- néhány jellegzetes modell

Ahány ember, annyi féle életstratégia. Ám a szociológia, jelentős redukciónak kompromisszumát vállalva, rendre csoportokat, típusokat képez, s így módon lehet létjogosultsága annak is, hogy életstratégia-típusokról, életstratégia-modellekről beszéljünk. De még ebben az értelemben is minden korszakban életstratégiák sokaságával találkozhatunk. Az emberiség fejlődésének, az állatvilágból való kiemelkedésének éppen ez az egyik titka: a diverzitás a tapasztalatok különbözőségével gazdagítja az emberi Nemet, (amelynek egyik sajátossága, hogy a nyelv által állandó közvetlen visszacsatolás működik az egyes egyén és az emberi Nem egésze között, s így az egyéni tapasztalatok folyamatosan összeméri tudássá, a folyamatosan bővülő összeméri tapasztalatok pedig az egyéni tudás bázisává válnak). Minél többféle életstratégia van jelen a társadalomban, annál nagyobb az esélye a környezeti kihívásokhoz, és az önmagunk által termelt nehézségekhez való sikeres emberi alkalmazkodásnak is.¹

A társadalom szervezete ugyanakkor bizonyos életstratégiákat preferál, másokat kevésbé tolerál, ismét másokat megenged, eltűr. Ez minden korszakban így van, hiszen ahhoz, hogy a különböző társadalmi működések összehangolt meta-rendszerként funkcionálhassanak, a gazdaság, a jogrendszer, a hatalmi-politikai viszonyok, a kultúra bizonyos összhangja szükséges (még ha ez az összhang többnyire konfliktusok sokaságával terhes is); és ez a relatív összhang minden korban másképpen jön létre. Azokban a korszakokban, amikor döntően nem az összeomlás, válság, gyökeres átrendeződés jellemzi a társadalmi viszonyokat, tehát amikor egy-egy társadalmi formáció, társadalmi rendszer viszonylag tartós uralma érzékelhető, akkor rendszerint meghatározható, hogy *melyek az uralkodó* (az adott viszonyokkal adekvát, pontosabban viszonylag legadekvátabb, s ezáltal egyfajta főáramot képező) *értékek, gondolatok, életformák, emberi viszonyulásmódok*; ezek rendszeréből áll össze egy-egy korszak domináns világképe, értékrendszere, a későbbi korok számára az adott korszakot jellemző korstílus, stb. A domináns értékek-, gondolatok-, életformák-, emberi viszonyulásmódok-alkotta „*mainstream*” *számos eleme folytonosan változik, ugyanakkor vannak olyan elemek, amelyek igen tartósak*. Az elmúlt évszázadokban Európában domináns szerepet játszó társadalmi formációt többnyire a *haszonelvvel*, a *versenyesszéménnyel*, a *piac* illetve a *pénzgazdaság* preferenciájával, az *individualizmussal*, a *siker kultuszával* szokták jellemezni -- s bár ezek az elvek e társadalmi formáció történetében egymással is gyakran ütköznek, hol egyikük, hol másikuk érvényesül inkább, s természetesen más elvek is előtérbe kerülnek --, amikor a modern piacgazdaság térhódítása illetve egyértelmű uralma a *mainstream*, akkor többnyire ezek az elvek (illetve ezek némelyike) is uralkodónak tekinthető. Ilyenkor az életstratégiák közül is azok válnak a *mainstream* részévé, amelyek ezekhez az elvekhez igazodnak, amelyeket ezek az elvek irányítanak. Kelet-, illetve Közép-Európában vagy Kelet-Ázsiában, ahol az elmúlt évtizedekben lezajlott rendszerváltás lényege per definitionem egy, a kapitalizmust sok vonatkozásban tagadó rendszerből (az úgynevezett „szocializmusból”) a kapitalista világrendszerbe való visszatagozódás, többnyire azokat

---

¹ Minderről bővebben lásd Kapitány—Kapitány (2007); az életstratégiákról például: Hankiss—Heltai (2010) is.

tartják a „korszerű” életstratégiáknak, amelyek elfogadják a haszonelvét, a pénz- és sikerorientáción alapuló versenyszellemet és az értékrendszeri individualizmust, amelyhez a huszadik század közepe óta mind hangsúlyosabban egy fajta hedonisztikus élvezet-kultusz is társul.² (A sikerorientációt olykor a *teljesítményelv* preferenciája helyettesíti; az individualizmus nem zárja ki közös érdekek megjelenítését és képviselését, és hedonista materializmusa csak az egyik formaváltozat, hiszen puritán és/vagy spiritualista korszakokkal váltakozhat;³ ám mindez ugyanabba a szemléleti rendszerbe illeszkedik, amely a modern európai polgári társadalom kialakulásának, hatalomátvételének, más földrészekre való kiterjedésének és uralmának évszázadait jellemzi). A mai magyar társadalomban is ez tekinthető a domináns gazdasági aktorok, jelentős politikai erők és a média nagy része által sugalmazott mainstreamnek, még akkor is, ha persze hangot kapnak, s időnként jelentős politikai befolyásra is szert tehetnek ezzel ellentétes, ettől különböző értékek, világmépelemek is. (Mainstream és alternativitás viszonya természetesen nem statikus, hanem dinamikus: egy mainstream szemléleti rendszer dominanciája idején is számos, eredetileg alternatívaként felmerült elemet olvaszt magába, és az sem ritka, hogy a mainstream jegyében született kezdeményezések válnak alternatívvá).⁴

Ami az egyes ember oldaláról életstratégia, az a társadalom oldaláról integrációs modell lehet: a fent jellemzett elvek dominanciája azt is jelenti, hogy a társadalom domináns aktorai az *ezen elvek* alapján történő integrációt preferálják: az egyes egyének, csoportok integrációja annál sikeresebb és teljesebb lehet, minél inkább ezen értékek jegyében cselekszenek. Ám ez egyúttal azzal is jár, hogy azok, akiknek magatartását nem ezek az elvek, értékek irányítják, az integrációban hátrányba kerülnek, marginalizálódhatnak, és ez eléggé nagy tékozlás az emberi képességekkel és energiákkal. (Szerencsére azok, akik eléggé belülről irányított személyiségek ahhoz, hogy a számukra megfelelő életstratégiát kövessenek, megtalálják a lehetőséget arra, hogy a maguk módján, a maguk domináns értékei alapján integrálódjanak a társadalomba, s így *az integrációnak is számos eleven csatornája van a domináns integrációs módokon kívül is*).

A domináns szemléleti formák és életstratégiák kiemelkedése és a diverzitás, az alternatív szemléleti formák és életstratégiák jelenléte együtt és egyszerre meghatározói a társadalom alakulásának. A „mainstream” – legyen rövidebb vagy hosszabb ideig uralkodó áramlatról szó – azért is adja át előbb vagy utóbb a helyét egy másik főáramnak, *mert* egyes elvek, értékek, gondolatok, viszonyulásmódok, életstratégiák dominanciáját (s ebből adódóan mások korlátozását, visszafogását, diszpreferálását) jelenti, s ez az egyoldalúság (még ha az adott

---

² Rokeach (1973), Rokeach (1984), Bell (1976), Bourdieu (1978), Inglehart (1990), Inglehart (1997), Kapitány—Kapitány (1983), Kapitány—Kapitány (2013/b), Wallerstein (1998). Schulze (2000), Hankiss (2002), Beck (2003), Debord (2006), Böröcz (2010), stb.

³ Weber (1982), Weber (1987).

⁴ Mainstream és alternativitás dinamikus viszonyának érzékeltetésére elég ha például arra gondolunk, ahogy a nagyvárosi kerékpározás egy majdhogynem különésgnek számító, alternatív életformából mozgalommá, divattá, sőt mára sikeres üzletgá vált; vagy ahogy a fogyatékkal élőkhez való viszony változott: a korábbi mainstream-szemlélet a fogyatékkal élők életét alapvetően csak zárt intézmények falai közé terelve tudta elképzelni, s mára ez – nem utolsósorban néhány alternatív stratégiát követő szakember kezdeményezése nyomán – gyökeresen megváltozott és széles körben elfogadottá vált a fogyatékkal élőknek a legkülönbözőbb „normál” élettevékenységbe való bekapcsolása. (Ezekből a példából az is látszik, hogy a beolvadás a „mainstreambe” korántsem mindig negatív fejlemény). Az ellenirányú mozgásra jó példa a politika világából az, ahogyan az államszocializmus utolsó éveiben az akkori rendszer „demokratikus” legitimálására létrehozott – tehát az adott korszak politikai mainstreamjének jegyében kezdeményezett -- többes jelölési rendszert sikerült néhány esetben alternatív utak képviselésévé változtatni. Vannak olyan alternatív szubkultúrák, amelyeket maga a piac, illetve a mainstream média *hozott létre*, terjedésüket pedig mind a piac, mind a média elősegíti, üzletet vagy hírtérket látván „alternativitásukban”.

mainstreamnek sok pozitív eleme van is) előbb-utóbb egyre több probléma, konfliktus forrása a társadalomban. Ezért *nincs olyan korszak, amikor ne lenne rendkívül nagy szükség a mainstream mellett az attól eltérő, s bizonyos vonatkozásokban azzal akár éppen szemben is álló elvek, értékek, gondolatok, viszonyulásmódok és életstratégiák jelenlétére, felmutatására, illetve ezek fenntartására*. Különös jelentőségre tesznek szert ezek az alternatív modellek akkor, amikor a mainstream körül válságtünetek jelentkeznek (például amikor korunkban az egyoldalú haszonelv-követés a természeti erőforrások öngyilkos pusztításába, az egyoldalú individualizmus a társadalom kohéziós erőinek csökkenésébe, szolidáris közösségeinek leépülésébe, a pénzgazdaság, a piaclogika egyoldalú uralma a társadalom egyéb alrendszerének -- például a kultúrának -- gyengülésébe, háttérbe szorulásába, az ember és a munka kapcsolatának súlyos egyensúlyzavaraiba, az egyoldalú siker-kultusz emberek sokaságának kihasználatlanságába, marginalizálódásába, frusztrációjába torkollik).

Mínt hogy társadalmi rendszer-, társadalmi formáció-függő szemléleti sajátosságokról beszélünk, a mainstream értékrendszerete igazán gyökeresen csak akkor változik meg, ha más társadalmi alapviszonyok lépnek a jelenleg dominálók helyébe. Egy ilyen társadalom lehetőségét vázoltuk fel „A szellemi termelési mód” című könyvünkben.⁵ Az említett könyvben amellet igyekeztünk érvelni, hogy egy ilyen társadalmi alternatíva elemei már ma is kimutathatók, jóllehet a formációváltás csupán lehetőség, amelynek bekövetkezésére nincsenek garanciák. Nem biztos tehát, hogy a világ valóban ebben az irányban mozdul, ugyanakkor kétségkívül jelen vannak azok a szemléleti sajátosságok is, amelyek egy ilyen alternatívával adekvátak, főbb vonásainak megfelelőek. A mai mainstreamen kívül álló, azzal szemben álló életstratégiák egy része ebbe a modellbe sorolható. A mainstream alternatívájaként azonban minden korban igen sokféle életstratégia, értékrend, gondolatrendszer van jelen: ezek egy része egy *későbbi kor mainstreamjét* képviseli, annak mintegy előfutáraként; mások *korábbi, vissza nem térő korszakok* szemléletét hordozzák,⁶ ismét mások *korábban sem voltak és a jövőben sem lesznek* a „főáram” elemei. Mínt hogy a jövő megjósolhatatlan, a jelen szemléleti variációit vizsgálva nem lehet azt sem egyértelműen meghatározni, hogy egy szemléleti változat ezek közül melyik típushoz tartozik. Régi korok teljesen meghaladottnak vélt értékei, gondolatai is revitalizálódhatnak, s ami az új lényegének látszik, az is gyakran előreláthatatlan módon szintetizálódik egészen más alternatívákkal; az „új” gyakran éppen úgy jön létre, hogy egymással is versengő, nagyon különböző alternatív utak állnak össze egy új rendszerré. (Példaként gondoljunk a kereszténység kialakulására). Az új általában integrálja a korábbi mainstreamet is, de a változás lényegéhez tartozik, hogy az addig domináns szemléleti rendszer elveszti mainstream-jellegét, és úgy integrálódik az újba, hogy a korábban meghatározó mozzanatok a továbbiakban alárendelt mozzanatként maradnak fenn.⁷

Jelenleg tehát annyit vállalhat magára a társadalomelemző, hogy *regisztrálja, felmutatja* a mainstreammel szembeni különböző alternatívákat, anélkül, hogy bármit is prejudikálna ezek további sorsával kapcsolatban. Egy ilyen körképnek elsődleges társadalmi hasznossága az lehet, hogy az adott mainstream dominanciája idején *tudatosítja a lehetséges alternatívák jelenlétét*, hogy azok ne sülyedjenek a „hallgatás spiráljának” (az ún. Noëlle-Neumann

⁵ Kapitány—Kapitány (2013/b).

⁶ Mínt hogy az is gyakran előfordul, hogy egy korábban a főáramhoz tartozó jelenség, szemléleti elem, gyakorlat-típus kiszorul a „fősodorból”, „korszerűtlenné” minősül; de attól alternatívaként még továbbélhet, (hogy az egyik legközismertebb példára utaljunk: ahogy a főáramból eltűnt „lovageszmény” élt tovább Don Quijote alternatív életstratégiájában).

⁷ Egy kapitalizmuson túli társadalomban is valószínűleg érvényesülni fog a versenylv vagy a haszonelv, csak -- ha ez a társadalom más alapokon fog szerveződni, akkor -- nem ezek az elvek uralják a gazdaságát, a szemléletét, a mindennapi életstratégiáit.

effektusnak)⁸ örvényébe. Tanulmányunk célja nem több, mint amit címe ígér: a mainstreamhez viszonyítva „alternatív” életstratégiák bemutatása.

Alternatív életstratégiák című kutatásunkat az MTA Szociológiai Kutatóintézetének kutatóiként 2007-ben indítottuk el, (és az adatfelvétel 2011-ben zárult). Alternatív életstratégiákat, értékrendszereket követő embereket kerestünk, hogy velük alternatív szerepüket bemutató kb. egy órás interjúkat készítsünk. Az interjúk döntő többségét a MOME (kisebb részét a Bálint György Újságíró Akadémia) hallgatói készítették. Kiinduló instrukciónk az volt, hogy keressenek környezetükben olyan személyeket, akik *az alapvetően haszonelvű, pénz-, és piacorientált, individualista, a siker és a gazdaságilag mérhető teljesítmény kultuszával jellemezhető társadalmi mainstreamhez képest* bármilyen szempontból alternatív életstratégiát, gondolkodásmódot képviselnek; s készítsenek velük interjút megadott interjúvázlat szempontjai szerint, (illetve az interjú végén – az ún. hólabdamódszernek megfelelően -- kérjenek javaslatot az interjúalany által ismert újabb, szintén „alternatív” életstratégiát képviselő személyekre). Miután ennél több megszorító mozzanatot (szándékosan) nem jelöltünk meg, a választott személyek igen különböző módon voltak „alternatívok”; egymással is erősen alteráló modelleket, értékrendeket, életmintákat képviseltek. Bár a kiválasztott mintasokaság nem reprezentatív és (már csak a személyek kiválasztásának módja miatt is) korántsem fedi le a társadalomban jelenlévő összes lehetséges alternatív életstratégia-modellt, a kutatás – a mintába került életstratégiák sokszínűségével -- jó kiindulást jelenthet ezek feltárásához. Összesen 241, minimum 1 órás mélyinterjú készült, (különböző életkorú, lakóhely és foglalkozás szerint is eltérő helyzetben lévő férfiakkal és nőekkel). A mintába bekerült személyek „alternativitása” természetesen nem mindig egyértelmű. Mivel a kiválasztási instrukcióban körülírt sajátosságokkal jellemezhető „mainstream” maga is több elemből összetett, s az interjúalanyok kiválasztói gyakran ezen összetevőknek csak egyikét vagy másikat érezték lényegesnek, ahhoz viszonyítva kerestek „alternatívokat”, ennek következményeképp jó néhány interjúalany csak az egyik, vagy másik elem tekintetében képvisel alternatívát. Így aztán elég széles a skála és színes az összkép abból a szempontból is, hogy az interjúalanyok *milyen vonatkozásban* tekinthetők alternatív életstratégiák képviselőinek, s abból a szempontból is, hogy *milyen távolságban* vannak a mainstreamtől. Minthogy a különböző társadalmi csoportok között a valóságban mindig finom átmenetek érvényesülnek, a végül 228 fős minta⁹ *ebből a szempontból* eléggé jól leképezi a társadalomnak az életstratégiák tekintetében megvalósuló diverzitását. (Itt megjegyzendő, hogy nincs olyan ember, aki *minden vonatkozásban* a mainstream képviselőjének tekinthető, és az is ritka, hogy a mainstream-hatások *egyáltalán* ne hatnának egy-egy ember alakulására. Nem mindegy azonban a „mainstream”-jelleg és az alternativitás *aránya*; s ilyen értelemben – az alternatív jelleg hangsúlyos jelenléte esetén -- van értelme „alternatív életstratégiák” megkülönböztetésének).

=

*Főbb modellek*¹⁰

⁸ Noëlle-Neumann (1984).

⁹ Különböző, alapvetően technikai okokból a 241 interjúból 226 volt feldolgozható, két interjúkészítő ugyanazzal az alannal készített külön-külön interjút, három felvétel viszont egyszerre 2-2 személlyel készült.

¹⁰ A kutatás további aspektusainak feldolgozása „Alternatív életstratégiák” című, a Typotex kiadónál megjelenés alatt álló könyvünkben olvasható.

Nem feledkezhetünk meg arról, hogy kutatásunkba olyan személyek kerültek be, akiket az interjúkészítők (a megadott szempontok szerint) valamilyen szempontból a mainstreamhez képest „alternatívnak” minősítettek. Ennek következtében amiről közvetlenül információt kapunk, az az, hogy *a fiatal felnőttek (többségükben egyetemi hallgatók) egy csoportja* ma milyen életstratégiákat, milyen személyiségeket érez *alternatívnak*. Az elemzés *ennek* egyes modelljeit tudja elkülöníteni. Persze ennek alapján megfogalmazhatunk olyan hipotézist, hogy az itt megjelenő modellek jelen lennének egy országos reprezentatív mintában is, (bár egy ilyen mintában nyilván további modellekkel is találkozhatnánk).

A modellekhez-sorolás egyik (kemény) változója az *életkor*. (A nemnek is lesz szerepe, de csak más változókkal együtt). A középiskolás korú fiattól a nyolcvanas éveiben járó idősebb emberig minden nemzedék képviselve volt,¹¹ és az egyes válaszadók „alternativitását” egymástól megkülönböztető egyes sajátosságok kifejezetten nemzedéki jellemzők voltak. Egy másik szempont, ami a modellekhez sorolást meghatározta, a *foglalkozás vagy hivatás*. (Egyeseknél már a választott foglalkozás olyan, amelynek vállalását az interjúkészítő a mainstreamtől eltérő életstratégiának érezte, másoknak nem foglalkozásuk, hanem a hivatalos foglalkozás mellett illetve nem foglalkozásszerűen végzett tevékenységük az, ami „alternatívnak” minősül. A közös elem, hogy akik foglalkozásuk alapján kerültek a mintába, azok is kivétel nélkül erős *hivatástudattal* üzik az adott foglalkozást). S a modellekhez sorolás szempontja természetesen az *értékrend* is, (amelynek eltéréseire már az előző fejezetben utaltunk).

Az interjúalanyok kiválasztását az esetek nagy részében a *tisztelet* motiválta. Néhány esetben ugyan az „alternatív” az interjú készítő számára egyszerűen a „különc” szinonimája volt, de ez mindössze 1-2 interjúra érvényes. Volt néhány más kultúrából érkezett interjúalany: az ő kiválasztásuk részben a „kuriózumnak” köszönhető, (bár az eltérő kultúra nézőpontja sokszor arra is alkalmasnak bizonyult, hogy jelezze a saját kultúránkban érvényesülő fősodor relativitását, nem-magátólértetődő voltát, megkérdőjelezhető vonásait). A túlnyomó többség viszont egyértelműen olyan embereket keresett, akiket nemcsak atipikusnak, hanem valamilyen szempontból kiválónak, példaadónak, az átlag fölé emelkedőnek, a „mainstreamhez” képest annál gazdagabb és/vagy értékesebb és/vagy vonzóbb életstratégiát követő embernek ítélte.

TIPIKUS FOGLALKOZÁSOK, HIVATÁSOK

Ez az attitűd is megnyilvánult abban, hogy milyen foglalkozások – vagy pontosabban: milyen hivatások -- körében keresték elsősorban interjúalányaikat. Sok közöttük a *művész* (a szuverén alkotók személete általában független lévén a mindenkori mainstream egyoldalúságaitól); a *tanár* (a diákjaikban mélyebb nyomot hagyó, az átlagból kiemelkedő tanárok éppen azon sajátosságaikkal emelkednek ki a többiek közül, amelyek eltérők az átlagostól, a szokásostól); az *önkéntes, karitatív tevékenységet végző* (hiszen ezek az emberek kötelezően el-nem-várható többlet-feladatokat vállalnak magukra; az ilyen emberek értelemszerűen olyan korokban válnak „alternatívokká”, amikor a karitativitás nem általános, nem „mainstream”). Hasonlóképpen kerülnek a kiválasztottak közé különböző mozgalmak *aktivistái* illetve *jogvédők* is. (Utóbbiak, csakúgy, mint a *szociális munkások*, nagyrészt eleve olyan feladatokat végeznek, amelyeknek lényegükhöz tartozik a gyakran a „mainstream” okozta igazságtalanságok, hátrányok korrigálása). Ugyancsak nagy számban szerepelnek a mintában

---

¹¹ A legfiatalabb interjúalany 17, a legidősebb 87 esztendő volt.

gyógyítók (elsősorban *természetgyógyászok*, tehát a hivatalos orvosláshoz képest eleve „alternatív” módszerek alkalmazói;¹² *pszichológusok*, és olyan orvosok, akik a mindennapi gyógyító tevékenységükön kívül külön is vállalnak valamilyen ügyet). Az egészséges életforma terjesztőiként több *sportág oktatója* is lényegében ebbe a csoportba tartozik. Bekerülnek a mintába *szerzetesek* is (különböző vallások szerzetesei): a szerzetesség minden korban többlet-vállalást jelentett, s a szerzetesi életvitel következetes betartása egyúttal az eltérés is volt a mindenkori mainstreamtől, (hiszen a szerzetesi kivonulás sosem válhatott „mainstreammé”, és a társadalom fősodrát gyakran éppen a szerzetesség – illetve az átlagfölötti hivatástudattal megáldott papság¹³ – figyelmeztette nemkívánatos túlzásaira, zsákutcáira). Hasonló okkal az interjúkészítők néhány *filozófust* is beválogattak a válaszadók közé. *Vállalkozókkal* is találkozhatunk az interjúalanyok között, ezek azonban szinte kivétel nélkül olyan vállalkozások, amelyeket alapvetően nem a profitorientáció mozgat (bár egyesek ilyen szempontból is sikeresek közülük), hanem valamilyen közhasznú cél megvalósítása. Végül néhány olyan foglalkozást említhetünk, amelynek lényege a *természet egyes elemeivel való közvetlen foglalkozás*, a természetben-élés; őket az elidegenedett ipari társadalommal, a városi léttel alteráló életforma iránti vonzalom, tisztelet juttatta a kiválasztottak közé.

1. A *művészek* nagy száma nyilván abból is adódik, hogy az interjúkészítők túlnyomó többsége egy művészeti egyetem hallgatója, így számukra természetesen, hogy interjúalanyaikat saját életkörükből, a számukra szakmai és emberi szempontból egyaránt orientáló (többnyire idősebb) kollégák (illetve művésztanáraik) köréből válasszák. De nem csak ők választanak ilyen interjúalanyokat. A művészek, mint erre fentebb utaltunk, eleve a szuverén alkotói alapállás megtestesítői, az *új alkotásával* valamilyen mértékben mindig alternatívát képeznek a fennállóval szemben -- az új formákkal kísérletezők, új stílust teremtők különösen --; s közülük sokan társadalmi kérdésekben is megfogalmaznak „különbéleményeket”, *kritikusan szemlélik* a jelen viszonyait. Azok a művészek, akiket interjúkészítőink kiválasztottak, ezen felül többnyire életformájukban, s szemléletük egészében is eltérnek a mainstreamtől. Egyrészt *az életük jóval telítettebb esztétikummal*, mint ez általában szokás, hangsúlyos benne *az alkotás, a szuverén gondolkodás-, és életforma*; a művészek nagy része nincs vagy a foglalkozások nagy részénél kevésbé van betagozódva a társadalmi hierarchiába; s az esztétikai szempontok -- például a haszonelvűséggel szemben – a mindennapi lét egészen másfajta megszervezését is igénylik.¹⁴ Környezetükre is a személyiséget kifejező, szuverén ízlést tükröző tárgyak átlagfeletti sokasága, a hangsúlyosan esztétikus elrendezések, tárgy-, és tér-kompozíciók a jellemzők. Az ő életükben a művészet és a mindennapi lét kapcsolata sokkal szorosabb, s ez gyakran azt is jelenti, hogy *a világot jóval tágabb perspektívából szemlélik*. A művészi alkotás mindig kapcsolatba hozza az egyént a világ mélyebb törvényeivel, (ahogy az egyik interjúalany megfogalmazza: „a művészet segít a lét gyökereihez való visszatalálásban”),¹⁵ s ez sokaknál a mindennapokban tapasztalt felszínesség elutasításával is jár. A művészi sűrítés gyakorlata által számos művész nyelvi megfogalmazásaiban is tömör, lényegkiemelő módon fogalmaz; s közülük jónéhányan azért is kerülnek be a mintába, mert e megfogalmazásaik folytán tisztelőik a

---

¹² E gyógyítók egy része – akárcsak a korábban sorolt önkéntesek, aktivisták – gyakran valamilyen kereső foglalkozás *mellett* végzik tevékenységüket, ami azonban számukra (és az őket kiválasztók számára is) jóval meghatározóbb a „főfoglalkozásnál”, személyiségük sokkal inkább meg tud benne jelenni.

¹³ Mintánkban néhány ilyen pap is szerepelt.

¹⁴ A művészet eszközeinek használati lehetőségeiről lásd Csíkszentmihályi (2009), Bodóczy (2012), Cosovan (2009).

¹⁵ Lásd 68. interjú.

*lényeglátó „bölc*s” imázsát társítják hozzájuk. (Azok, akiket mint „filozófusokat” említettünk az interjúalanyok között, ebben a tekintetben hasonló szerepet játszanak). Az alkotói attitűd többeknél a jövőorientáltságot is erősíti, hangsúlyt ad a *pozitív jövőkép* igényének. A megszólaltatott művészek közül több *sokoldalú*, különböző területeken, vagy legalábbis különböző műfajokban fellépő alkotó: e tulajdonságuk a túlzott specializáció kritikája is. Minthogy a művészi alkotás *szellemi* értékek rendszerére épül, s ezek kincsestárát gyarapítja, a meginterjúvolt alkotók többnyire a társadalomban domináló (vagy legalábbis dominálónak tartott) haszonelvűség markáns ellenlbasainak mutatkoznak. A kreativitást sokan *játékosságnak* élik meg, nem is egy megszólaló művész a gyermekség (késő öregkorig való) megőrzésének fontosságát hangoztatja. Jónéhányan az elidegenedett városi léttel szemben a kreatív alkotói létet a természettel való összhangban látják igazán megvalósíthatónak, s ez *természetközeli életet*, egyeseknél egyfajta kivonulást is jelent. A falu, a vidék preferálása ezeknél a művészeknél a *kulturális hagyomány* fokozott tiszteletével, az annak tulajdonított hangsúlyos jelentőséggel is együtt jár. Végül egyes művészek életében abból a szempontból is szembetűnő a mindennapi élet és a művészet szorosabb kapcsolata, hogy *a társadalom egyes problémáinak megoldásában is a művészet eszközeit* mozgósítják: felhasználják a művészet gyógyító-, terápiás hatásait; konfliktuskezelő potenciáit,¹⁶ a szociális problémák enyhítésében felhasználható lehetőségeit.¹⁷

2. A *tanárok* közül, mint említettük, olyan férfiak és nők kerültek a mintába, akik (vagy az interjúkészítő személyes tapasztalatai, vagy ismerősei ajánlása alapján) kiemelkednek egy-egy tanári karból; diákjaik kedvencévé, mesterévé, akár példaképévé is válnak. E tanárok közös jellemzője az átlagosnál erősebb *hivatástudat*. Valamennyien rendkívül szeretik szakmájukat, életenergiájuk nagy részét belefektetik. Szenvedélyesek, *motiváltak*, ezáltal magukkal ragadják hallgatóikat. Amit tanítanak, az vagy a mai napig is *kíváncsisággal* tölti el őket, vagy belőle új s új inspiráció felé kanyarodnak. Mindez azzal jár, hogy miként lenni szokott, saját dinamikájuk, nyitottságuk ragad át diákjaikra is, *érdekessé* téve azok számára mind az oktatottakat, mind magát az oktatót. A merev tananyag-átadással szemben e tanárok mindig *új módszereket* vetnek be az érdeklődés felkeltésére, a megértés fokozására. *Kellő rugalmassággal idomulnak a mindig változó helyzetekhez*, és sokan az *egyed diákok személyiségéhez* is külön-külön kulcsokat keresnek/találnak. Tekintélyük van, de általában *nem tekintélyelvűek*; kritikai véleményükkel példát adnak arra, hogy diákjaik is merjenek, tudjanak kritikusak lenni. Ezzel egyúttal elismerik azt is, hogy a

---

¹⁶ Különösen színházművészeknél szembetűnőek a társadalmi kérdésekhez való közvetlen visszacsatolás kísérletei. Idesorolhatjuk a playback színházak törekvését az egyéni élet eseményeinek közös élménnyé tételére és feldolgozására (az elmagányosodást erősítő általános trendekkel szemben), s ezt az eszközt krízisintervencióban is alkalmazzák, (legutóbb például a 2010-es iszapkatasztrófa ártalmait segítve az őket ért traumák feldolgozásában). Idesorolhatjuk a Baltazár színház erőfeszítéseit, sérült emberek számára is megadva az alkotás és a katarzis lehetőségét. De említhető a Krétakör Színház művészeinek azon akciója is, amikor egy falu lakóinak kínáltak eszközöket a településen jellemző konfliktusok feldolgozására, kezelésére.

¹⁷ A tárgytervező művészek körében terjed (és az interjúalanyok által is említésre került) a szociális problémákra reflektáló *szociális (illetve inclusive) design*, amely a tárgyalakotást, a tervezői kreativitást a l'art pour l'art esztétikumtól afelé tereli, hogy a tervezők olyan megoldásokon gondolkozzanak, amelyek közvetlenül is könnyebbé tehetik a különböző hátrányos helyzetekbe kényszerült egyének, csoportok életét. {Lásd például: Barcza (2011), Szentpéteri (2010)}; Ugyancsak terjed, és több interjúban is lelkes támogatást kapott a *fenntarthatóság* szemlélete a tervezői munkában, az olyan design, amelyben a környezetkímélés, az újrafelhasználható anyagok alkalmazása, a költségtakarékos de „emberbarát” megoldások kerülnek előtérbe. {Barcza (2011), Ferkai (2009)}. Ebben a szemléletben kiemelt jelentőséget kap a *lokalitás*, a helyi adottságokhoz és szükségletekhez való alkalmazkodás követelménye is.

serdülőkor (és a fiatal felnőttkor) természetéhez tartozik a lázadás, s annak nem leverését, hanem konstruktív vá tételét tekintik feladatuknak. Többszörre az oktatói hivatástudaton kívül nevelői hivatástudattal is rendelkeznek, olykor katartikus helyzetek teremtésével segítik egy-egy diák átlendülését személyiségfejlődése kritikus pillanatain. Mindehhez a művészekéhez hasonló *kreativitásra, alkotóképességre* is szükségük van (egyesekek ezt úgy fogalmazzák meg, hogy a jó tanár egyúttal jó színész, jó dramaturg és jó rendező is), és többre közülük az oldott légkört teremtő *játékoság* is jellemző. Gyakran élnek azzal az eszközzel, hogy *saját tapasztalataik példáját* tárják hallgatóik elé, vállalva azt is, hogy gyengeségeik is napvilágra kerülnek. (Ezáltal, a nehézségek, hibák, kudarcok szükségszerűségének tudatosításával is segítenek a fiataloknak identitásuk kialakulásának általában nem könnyű folyamatában). Igyekeznek *erkölcsi mintát* is közvetíteni: fölé emelkedni az alantásnak, saját gyakorlatukban kerülni mindent, ami hazugság vagy hipokrizis (hiszen az ezekre különösen érzékeny fiatalok körében minden egyéb erőfeszítésük kárba vesznék, ha ezen a vizsgán elbuknának).¹⁸ *Elfogadják a vélemények pluralizmusát*, nem erőltetik rá a tanulókra saját véleményüket, ugyanakkor *nekik maguknak mindig határozott véleményük van*, hiszen ezzel lehet példát adni arra, hogy fontos, hogy az embernek legyen – önálló – véleménye, s azért álljon is ki. Ahogy egyikük fogalmaz: „minden tanár választhat, hogy gondolkodtat-e, vagy végrehajtottakat nevel”. Talán legfőbb közös sajátosságuk, hogy a fentiek következtében is hallgatóik azt érezhetik: ők fontosak oktatójuknak, s ami ebből következik: *van fontosságuk, jelentőségük a világban*. (Ami természetesen e jó pedagógusok esetében sosem jelentheti a diákjaik szeretetért, elismerésért való önalárendelő ácsingózást). Ellentétben azokkal a tanárokkal, akik rejtik tanítványaik elől ismereteiket, e pedagógusok mindent igyekeznek átadni tudásukból. Mindennek következtében ezek a kiemelkedő tanárok nemcsak tanártársaikhoz képest képviselnek pozitív alternatívát diákjaik szemében, hanem egyúttal egyes, a társadalomban domináns modellekhez képest is: a bemutatott sajátosságok közvetett *kritikái a hierarchikus szemléletnek, a versenylv, a másokkal szemben érvényesített individualizmus mindenek fölöttiségének, a személyi sajátosságokra érzéketlen piaci kiválasztódásnak*.¹⁹

3. A következő hivatáscsoport az *önkénteseké, aktivistáké*. Közöttük igen sok fiatal, huszonéves található. Túl azon, hogy az ifjúkor általános sajátja az, hogy a fiatal ilyenkor helyét, az értelmes cselekvés lehetőségét keresi, a jelenkorban (örvendetesen) növekedni látszik az ilyen tevékenységet vállaló fiatalok aránya. Az esetek többségében a hivatalos munkalehetőségek között nem talált, értelmes, felelős, lelki egyensúlyteremtő tevékenységforma *választásáról van szó*, (bár persze a nem pénzért végzett, de a társadalomnak és egyénnek is hasznos munka a magas munkanélküliség idején egyfajta „menekülési út” is lehet az aktivitás-szükséglet és az önbecsülés megtartására). Több aktivista explicit módon ki is fejt, hogy az alternatív jelleg a

¹⁸ A korábban említett „filozófusok” tekintélye is hasonló alapokon nyugszik; sok tekintetben ők is hasonló „tanárai” azoknak, akik az alternativitás példái közé választották őket.

¹⁹ Néha közvetlenül meg is fogalmazzák, hogy mivel szemben képviselnek alternatívát. (Van, amikor keserűen, például abban az esetben, amikor egy középiskolai tanár arról beszél, hogy elavultnak érzi magát, mert ma „az ügyeskedés kap nagy teret”; ha az ember „mutatja magát”, ez többet jelent, mint a tényleges teljesítmény; a fiatalok ezek között a körülmények között a túlélésre játszanak, a minimumteljesítésre építenek /103. interjú/. Egy másik tanár, aki azt hangsúlyozza, hogy fontosnak tartja, hogy morált, emberi tartást is adjon a diákjainak, ehhez hozzáfűzi, hogy „lehet, ez ma már múlt századias”. /70. interjú./) Az a mainstream nagy súlyának következménye, a mainstream nagy felelőssége, s még inkább felnöveli az „alternatívok” jelentőségét, hogy éppen ezeknek a példaadó tanároknak kell azt érezniük, hogy nem ők a „korszerűek”. (Jóllehet korántsem idős, megkeseredett emberekről, hanem frissen, nyitottan gondolkodó pedagógusokról van szó).

munka általuk használt fogalmára is érvényes. A hivatalos munkák nagy részét elidegenedettnek, agyonbürokratizáltak, társadalmi hasznosságától elszakítottak látják, s ezzel szemben találnak egyensúlyra, kielégülésre olyan önkéntes munkákban, amelyek *karitatív* jellegűek (tehát segítő funkciójuk, társadalmi *hasznosságuk* közvetlenül érzékelhető); *kreatívak* (tehát az ember nem egy lélektelen végrehajtó gépezet csavarjaként, hanem aktív egyéniségként tud benne megnyilvánulni); olyan munkában, amely mivel önkéntes, ezért *optimális mennyiségű*, az egyén energiáit nem kizsigerelő tevékenység, és többnyire kooperatív is, megadva az egyénnek a *közösség* mind ritkábban átélhető élményét is. Mindezeknek köszönhetően e szabadon választott (s ezáltal a szabadság érzését is közvetlenül sugárzó) munka *értelmes* és *örömmel végzett*, az egyént ily módon fiziológiailag is közvetlenül jutalmazó munka. Ugyanakkor többen tudatos szembenállást is megfogalmaznak a *munkanélküliséggel*, az egyén képességeit herdáló „*rabszolgamunkával*”, vagy a munka olyan öncélúvá váló önkéntes túlhajtásával, amit a „*work-alcoholism*” fogalma takar. Bírálatauk a kapitalizmus állandó növekedéskényszerével összefüggő, magasan pozicionált, de túlhajszolt, az egész életet a munkának alárendelő életforma, illetve az emberek nagy részét értelmetlen, szellemi-lelki kielégülést nem nyújtó, a személyiség sajátosságaira érzéketlen tevékenységekbe kényszerítő foglalkoztatási formák kritikája is. Megfogalmazzák, hogy – az agyonhajszolt menedzserek által jelképezett (de sokkal többek által követett) úttal szemben -- jóval kevesebb pénz is elég lenne a magas életszínvonalhoz, ám a növekedésre épülő rendszer ezt a választást a mainstream munkaformákban nem teszi lehetővé. A jelen társadalomban ugyanakkor adva vannak olyan csatornák, amelyeken keresztül azok, akik aktívan keresik céljukat, megtalálhatják az alternatív munkavégzés lehetőségét. S egyáltalán nem csak „idealista” altruistákról van szó. Számos önkéntes, aktivista nagyon is *gyakorlatias* megfontolásból, kézzel fogható hasznú, bizonyítható értelmű feladatokat keres, s talál meg a karitatív szervezetekben, szociális munkásként, vagy különböző érdekvédő, jogvédő mozgalmakban és intézményekben. Egy olyan társadalomban, amelyet a felelőtlenség aggasztóan széleskörű elterjedtsége jellemez, az is fontos szempont sokak számára, hogy átélhessék az önként vállalt *felelősség* súlyát, ami legalább annyira emelője az egyénnek, mint terhe; s rendszerint a résztvevők egymás iránti *kölcsönös tiszteletével* is együtt jár. Azt is többen hangsúlyozzák, hogy ezekben a munkákban nincs korlátozó munkaszerződés, s ez *függetlenségérzést* is biztosít, továbbá nem kell betagozódni hivatali hierarchiákba, a főnöknek a beosztott fölött túlhatalmat biztosító főnök-beosztott viszonyokba, tehát az egyén önérzetét nem kezdik ki az egyenlőtlenség negatív hatásai sem.

Az e csoportba sorolható személyek elsősorban tehát *a társadalom foglalkoztatási rendszerének* főáramával, hivatalosan preferált munkaformáival szemben „alternatívok”, (legyen szó akár a nagy mértékben elbürokratizált és alkalmazottjait időnként agyonterhelő állami, akár a munkavégzők képességeit, energiáit gyakran szintén szélsőségesen kizsákmányoló magánszektor által kínált munkalehetőségekről); s gyakorta tevékenységük tartalmával is e foglalkoztatási rendszer kritikáját nyújtják. A munkanélküliek körében végzett szociális munka, a sérült emberek támogatása például arra adott válasznak is tekinthető, hogy a társadalomban uralkodó *versenyelv, piaci logika, teljesítménykényszer* kiszelektálja azokat, akik nem felelnek meg az ezen elvek szerint szerveződő világnak, (vagy hátrányban vannak e világ logikája szerint). Az ilyen kiszorulókat támogatása, életük értékesként elismerése, speciális értékeik hangsúlyozása a teljesítményelv, a mindenké fölé helyezett haszonelv indirekt

kritikája is. A fellépés a kiszolgáltatottság különböző fajtái ellen,²⁰ a gyerekek és egyéb kiszolgáltatottak védelmében (vagy akár az állatok kiszolgáltatottsága ellen szót emelve) a társadalom dezintegráltságával, atomizáltságával, az empátia hiányával való szembeszegülés is: *a „mindenkire szükség van”* szemlélete, a hajléktalanokkal, mélyszegénységben élőkkel vállalt szolidaritás egy humanisztikusabb, igazságosabbnak remélt világrend jegyében próbál szembemenni a mainstream szelektáló hatásaival. Hasonló eszmények vezetnek az önkéntesség azon formáit, amelyek más országok, szegény, háború-, betegség-pusztította társadalmak embereivel vállalnak szolidaritást; ezekben az esetekben gyakran az a motiváció is jelen van, hogy kilépve a modern civilizáció világából levetkezzék annak élet-, és természetidegen, irracionálisan pazarló és enervált, dekadens jellegét, s *feltöltődjenek* a nehéz kihívások, az emberhez méltó nagy feladatok energiáival.²¹

Gyakran az e csoportba soroltakhoz sok mindenben hasonló motívumok vezetnek azokat az említett *vállalkozókat* is, akik szintén közhasznú tevékenységnek kötelezik el magukat; a különbség csak az, hogy ők ezt nem elsősorban egy közösségbe csatlakozva teszik meg, hanem vagy maguk hoznak létre közösségeket, társulásokat, vagy pénzükkel támogatják azokat, vagy egyedül tevékenykednek; s hogy a közhasznú tevékenységet egyes esetekben megpróbálják lehetséges megélhetési formaként is működtetni. E vállalkozások sikere vagy sikertelensége annak fokmérője is lehet, hogy a társadalom integrációs mechanizmusai mennyire biztosítanak lehetőséget a felsorolt alternatívaként felmerülő célok rendszerbe-épülésére, illetve mennyire van átjárás vagy mennyire élesek a határok a piaci logikájú mainstream és az alternatív stratégiák között.

A segítők csoportjába sorolhatjuk a „*gyógyítókat*” is. Őket is a szolidaritás, a másokon segítség vezeti. „Alternatívává” az teszi őket, hogy valamilyen sajátos módon, többnyire a hivatalos egészségügyi rendszeren kívül (és gyakran ellenszolgáltatás nélkül, valamilyen más, pénzkereső foglalkozás mellett) végzik tevékenységüket. (A viszonyítási alapot képező „mainstream” tehát az ő esetükben az egészségügyi rendszer fősodráját jelenti).²² Jelentős részben más kultúrákban létrejött megoldásokat képviselnek, ilyenek terjesztői közé szegődnek; e vonzalmaikkal közvetve a saját társadalom bírálóit is adják, amelyről úgy látják, a maga eszközeivel kevésbé tudja kezelni a problémákat (ebben a tekintetben attitűdjük – a saját civilizációjuk domináns rendszeréből való kivonulásuk -- hasonló a más országokban feladatokat vállaló önkéntesekhez, a különbség az, hogy ők nem pusztán a maguk személyiségének megerősítését, energiáik feltöltődését nyerik a másik kultúrából, hanem annak előnyeit a hazai társadalomban is terjeszteni igyekeznek).²³ Az erős hivatástudat és ezen keresztüli öntudat a művészekhez és a sikeres tanárokhoz hasonlóan őket is jellemzi, s annyiban is eltér a mainstreamhez sorolt gyógyítóktól, hogy míg az egészségügyi rendszerben a felelősség igen megosztott, az alternatív gyógyítók gyakran egyszemélyben vállalják magukra a felelősséget; e tekintetben – az ő „alternatív” jellegük olykor ezzel is jellemezhető -- visszatérve azokhoz a szerepekhez, amelyek az egészségmegőrzés rendszerét az egészségügy (Foucault által meggyőzően leírt²⁴ ipari

²⁰ Például 7, 44, 67 interjú.

²¹ Az önkéntességről lásd Bartal—Kmetty (2011), Fényes-Kiss (2011).

²² Az egészségügyről lásd például Losonczy (1989).

²³ Természetesen a kétféle segítőtévékenység hasznosságában nincs értékkülönbség; e tekintetben mindegy, hogy az általuk felkínált segítség más, balsorsú népek tagjait vagy saját honfitársaikat éri el.

²⁴ Foucault (2000).

és államhatalmi jellegű) megszerveződése előtt jellemezték. Sok, a mintánkba került gyógyítóra nem ez a jellemző. Jónéhányan az egészségügyi rendszeren belül tevékenykednek; az ő „alternativitásuk” gyakran csak (a jó tanárokéhoz hasonló) fokozott hivatástudatukban, véleményüket mindig és mindenkiel szemben vállaló „nehéz ember” voltukban van. Egy következő említendő sajátosság, hogy a megkérdezett gyógyítók között szembetűnő a *holisztikus* szemlélet gyakorisága: a mintába került pszichológusoknak szinte mindegyike például az ember egészben való szemléletét, rendszerként való megközelítését képviseli, de a többi gyógyítóra is jellemző az ilyen szemlélet – s ez is alternatíva a gyógyításnak az emberi testet és pszichét, az egyes testi szerveket és működéseket még mindig nagyrészt külön kezelő mainstreamjéhez viszonyítva. Külön modellt képeznek azok, akik a gyógyító tevékenységek rendszeréből egy-egy célt kiemelve, arra *mozgalmat szerveznek, szervezetet, alapítványt stb. hoznak létre* (ezzel egyesítve a gyógyító, az aktivista – s egyes esetekben akár a vállalkozó – említett sajátosságait). Mint még később erről bővebben lesz szó, gyakran személyes, családjukban történt tragédiák, tapasztalatok vezeték őket erre az útra, de ők – s az interjúkészítők vélhetően éppen ezért tartották őket „alternatívoknak” – nem álltak meg a személyes nehézségekkel való küzdelemnél, hanem azt azonnal kitágították a hasonló nehézségekkel küzdőkkel való szolidaritás, az azoknak való segítségnyújtás útjává. S ez is valóban alternativitást jelent a mainstream szolidaritáshiányos, a társadalom tagjait atomizáló, az individualizmust túlfuttató tendenciáival szemben.

*

A további modellvariációk már nem egy-egy hivatásfajtaéhoz köthetők.

HITEK

4. *A hit, a spiritualitás, transzcendencia iránti igény, a vallásos attitűd* az alternativitás egyik fajtája lehet egy szekularizált, gazdasági, társadalmi rendszerét minden transzcendenciától elválasztva formáló társadalomban. Mégis furcsa lenne „alternatívként” beszélni olyan életstratégiáról, amelynek különböző formái a társadalom tagjainak nagy részére jellemzőek. (S a jelen körülmények között már az sem érvényes, ami az államszocializmus idején, hogy az államhatalom, a hivatalosság vallásellenes lenne, s ez tenné a hívőket „alternatívává”). Azoknak az interjúalanyoknak azonban, akiket elsősorban mélyen átélt vallásos hitük alapján választottak az interjú készítői az „alternatívok” körébe, e hiten kívül további megkülönböztető sajátosságaik is vannak. Egyrészt a spiritualitás mindegyiküknek fokozott belső harmóniát, vonzó, (kiválasztóik számára is szembetűnő) *lelki egyensúlyt* ad. Ez nem minden, magát hívőnek tartó ember sajátja, interjúalanyaink többségének azonban igen. Valamennyien olyan emberek, akik *teljes életükkel igazolják, mindennapi életükben gyakorolják elveiket*, (tehát mélyen belsővé tették azokat, s elveik és gyakorlatuk ekképpen összhangban vannak – ez sem minden „vallásos” emberre jellemző). Többen közülük olyan *bensőséges hittel* élnek, amely a transzcendenciát közvetlen kapcsolatba hozza a mindennapi élettel, annak etikai tartalmát adva. Némelyek azt hangsúlyozzák, hogy a transzcendenciához való viszonyukban nekik nincs szükségük közvetítőkre, az *személyes vallásosság*, s vannak, akik azt is kiemelik, hogy az egyházak nem igazán szolgálják azt a hittel áthatott életeszmenyt, ami őket vezérli. Persze sokan az interjúalanyok közül aktív, „gyakorló” tagjai egyházuknak, sőt, papok, szerzetesek is vannak közöttük; ezeket az egyházi

személyeket viszont kiválasztóik – a fent említett sajátosságaiknak köszönhetően – paptársaik, szerzetestársaik közül is kiemelkedőnek, választott életútjukat nem szokványosnak, rendkívülinek tekintik. (Mint ahogy az is több interjúból kiderül, hogy az egyházzal, mint részben elidegenült szervezettel szemben egyesekben kialakult kritikai alapállás többeknél azért nem vezetett az egyháztól való elfordulásra, mert annak egyes papjaiban lelkesítő példára, az eredeti eszményeket közvetítő, igazi hívő „lelki pásztorokra”, példaemberekre találtak. S a mintánkba került egyházi személyek jelentős része éppen ilyennek mutatkozik). Hívő interjúalanyaink többségének közös vonása, hogy bár többen közülük „beleszülettek és belenőttek” vallásukba, nem tekintik azt készen kapott szabályrendnek, hanem erős belső motívumokat követnek: az igényt a *saját belső út*, és a *belső rend* megteremtésére, a *transzcendenciával* való kapcsolatra, arra, hogy az egyén élete ne záródjék be az individualitásba, hanem *magasabb célokhoz* kapcsolódjék. Hogy a hit azáltal, hogy áthatja, *meg is emelje, nemesebbé tegye* a mindennapi létet. Akár tudatosan-keresően, akár ösztönösen mindannyiukban hatnak *etikai igények*; nem külső parancsok, hanem belülről kiküzdött rendezőelvek; a dogmatizmussal szemben a nyitottság jellemző rájuk. Többségük az eredeti evangéliumi üzenet, a „jó hír” jegyében az egyik létparancsnak tekinti azt, hogy „örömmel kell megélni az életet”, azt Isten adományának tekinteni, minden eleméhez szeretettel közeledni, ami persze *felelősséget* is magában foglal. Ennek a fajta vallásosságnak a kiegyensúlyozottsága két rossz végtelével: a világot „siralomvölgynek” látó, az életet szenvedésként felfogó alapállással és a felelősség nélküli hedonizmussal is szemben áll. Az eddig bemutatott modellek tagjai között is sok a hívő, akiket éppen a hitük segít művészetükben, tanító vagy gyógyító tevékenységükben, a vállalkozásukhoz szükséges kitartásban. A társadalom mainstream-jével legfőképpen abban helyezhetők szembe, hogy távol áll tőlük annak *lélektelen materializmusa*, a minőséget nélkülöző *mennyiségelvűsége*; mindenek feletti *haszonlogikája*; s többen meg is fogalmazzák közülük, hogy a mai társadalomban az emberek a külsőségekkel foglalkoznak (s a társadalom ebbe az irányba is szorítja őket), ahelyett, hogy a bensőjükben raknának rendet; s (reális önértékeléssel, önbizalommal) a test-lélek-szellem harmóniájára törekednének.

A többségükben keresztény hívők mellett szerepelnek az interjúkban buddhista, hinduista, muszlim és zsidó hívők is: a fent említett sajátosságok e különböző hitek követőinek általában közös jellemzői. Aki felnőttként úgy döntött, hogy felnevelő vallása helyett valamelyik – európai szemmel „egzotikus” – spirituális utat választja, abban nyilván munkált a saját civilizáció (és a felnevelő vallás, egyház) mainstream-jével való elégedetlenség is, a kiábrándulás annak kiüresedett formalizmusából, az egyházak dogmatizmusából, (s ennyiben az ő attitűdjük is rokonítható a maguk feladatát távoli országokban megtaláló önkéntesekével). De valamilyen szempontból mindannyian „ugyanoda” érkeznek; ebben vagy abban a szemléleti rendszerben belső békére, etikai iránytűre, szeretetre-szolidaritásra és a transzcendencia felemelő érintésére találva. Az „orientalista” vallások és életgyakorlatok keresztény gyökerű felvállalói többnyire a vallások közti „békét” is megkötik: többen meg is fogalmazzák, hogy az ő hitükben, szemléletükben összefonódnak, egymást erősítik a keresztény és a (többnyire a maguk nyugati életviteléhez és szemléletéhez igazított) keleti tanítások.

5. Hívői nem csak vallásoknak lehetnek. Magasabb célokhoz világi eszmék követése is kötheti az embert. Több interjúalany a világi *humanizmus* (az embervoltra való büszkeség és a többi ember iránti felelősség) etikai alapállásában talál hasonló, belső egyensúlyt is adó életelveket, mint a vallásos hívők.

6. A valláshoz hasonló erős emocionális töltést ad sokaknak a *nemzeti elkötelezettség* is. Ha leválasztjuk erről a ma olyannyira felkorbácsolt politikai indulatokat, a nemzetet olyan közösségformának találjuk, amely magához vonja az ember identitás-adó érzelmeit; több interjúalanyunk erős szenvedéllyel, bensőséges érzelmekkel beszél a nemzetéhez fűződő viszonyáról, amelyben benne van az egyént az individuális életkeretknél tágabb horizontokhoz kapcsoló magasabb cél, a közösségért vállalt felelősség,²⁵ a nemzet érdekeiből levezett etikai premisszák. Az ehhez a modellhez tartozó interjúalanyok nagy része a maga nemzetéhez tartozását mint beágyazottságot (anyanyelvébe, kultúrájába, lakóközösségébe, felnevelő közösségébe való beágyazottságot) az ember természetéhez-tartozásához hasonló módon éli meg, s szemléletükben a nemzeti érzések többnyire összefonódnak a természetesség, a hagyományokhoz fűződő szerves kapcsolat eszményével, a hagyományok továbbéltetésének igényével. Ezekhez kötődve ők is elhatárolódnak a *globalizáló* mainstreamtől, s annak a nemzeti érzésektől idegen (a nemzet érdekeivel pedig általuk szembenállónak érzékelt) elemeitől. Az általuk használt megfogalmazásokat sorolva: az individualizáció és az urbanizáció túlfutásával, a kulturális sokszínűség sorvadásával, a technokrata és haszonelvű szemlélettel, a neoliberálisizmussal, a közösségek gyöngülésével, az erőforrások pusztításával. A természetesség és a hagyományok továbbvitelének igénye kritikussá teszi őket a „túlpörgés”, a munkahajtsza jelenségei iránt is.

CIVILEK, KIVONULÓK, KOHERENS ÉLETŰEK

Több más módon is megvalósulhat „alternatív életstratégia”.

7. Egy demokratikus hagyományokban szegényebb, önszerveződő közösségeitől a diktatúrák által megfosztott társadalomban a *civil szerveződések*ben való aktív részvétel, s főként az ilyenek kezdeményezése a szűkebb értelemben vett politikai magatartást is alternatív jelleggel ruházhatja fel. A mainstream itt a pártpolitizálást jelenti, s „alternatívnak” azok látszanak, akik hangsúlyozottan „civilként” fogalmazznak meg társadalom- és hatalom-kritikát; s akik elutasítva a pártok közti csatározásokat, állóháborúkat, azt képviselik, hogy az embereknek saját kezükbe kell venni sorsukat, s nem a pártok közvetítésével (és a pártpolitika – gyakran kölcsönös gyűlölködéshez vezető, a meglévő ellentéteket elmélyítő – módszereivel), hanem közvetlenül kell érdekeiket illetve a különböző közérdekű ügyeket képviselni. Viszonylag sokan vesznek részt az interjúalanyok közül civil szerveződésekben, s még többen hangsúlyozzák ezek fontosságát.²⁶
8. Míg a civil szerveződések azt az életstratégiát választják, hogy igyekeznek minél aktívabban részt venni a közügyekben, és ily módon mintegy „kivülről befelé” hatást gyakorolni a mainstreamre, sokan az ellenkező irányt, a „*kivonulást*” választva válnak alternatív mintaadókká. A „kivonuló” attitűdben többnyire az a vélemény tükröződik, hogy a társadalom magjában, a mainstream uralta terepen nem valósíthatók meg a

²⁵ Sokan azok közül, akik valamilyen mértékben elfogadják a társadalom vertikális tagolódását, ezt úgy tudják összeegyeztetni az igazságosság-eszménnyel, hogy az elit felelősségét hangsúlyozzák: „Az elit legfőbb szerepe az, hogy az élet élésére, az emberi helyzetekben való erkölcsi viselkedésre és az emberi szükségletek mélyítésére, finomítására és gazdagítására mintákat, példákat adjon, azaz kultúrát csináljon” Bibó, (2004), p. 418.

²⁶ Lásd például 7, 35, 105, 109, 114, 159, 164, 171, 179, 180, 187, 206, 238, 241 interjúk. Lásd erről: Kondorosi (1998), Gerő (2012) és Kuti—Marschall (www.nonprofitkutatas.hu/letoltendo/kuti_marsall.DOC).

kívánatos célok. Ez rendszerint olyan korszakokban válik jellemzővé, amikor az uralkodó viszonyok mind kevesebb vonzó vonással, jövőperspektívát adó tartalékkal rendelkeznek, de ugyanakkor kereteik túlságosan stabilnak látszanak ahhoz, hogy (közeli) lényegi változásban lehessen reménykedni. Victor Turner, aki a társadalmakat 1) az embereket (az eredeti összetartozás és egyenlőség szellemében) összekötő és a különböző, az igazságosság szellemét felelevenítő eszmények jegyében való megújulásra nyitott „*communitas*” és 2) a különbségeket erősítő, a társadalmi viszonyokat stabilizáló (a civilizációk kialakulásával kialakuló és mind bonyolultabb szerkezetekben megvalósuló) „*struktúra*” kettőségében ábrázolja, -- s azt vallja, hogy az egyik komponens túlfutása mindig a másik erősödésének szükségességét hozza magával --, a „kivonulókat” a „communitas” képviselőiként jellemzi.²⁷ A „kivonulók” egész életvitelükkel kifejezik, hogy más utat választanak, mint a főirány, de azért nem tűnnek pusztán individualista különcöknek, azért jelenthetnek vonzó példát mások számára, mert a választott életvitel valamiképpen az elveszettnek, visszaszorultnak érzékelt harmonikusabb állapot közös élményét és közös igényét mozgósítja. A mai „kivonulók” gyakran az urbanizáció negatívumaival helyezik szembe a maguk választott életformáját: a kivonulást nem mindig a szó szoros értelmében megvalósítva. (Vannak közöttük, akik vidékre, olykor még a falvaktól is távoli tanyákra költözve tudják megteremteni a maguk számára kívánatos „alternatív” életformát, mások viszont a városi közegben maradván törekszenek az -- általában egyébként a vidéki léthez, annak többnyire némileg idealizált képéhez kapcsolt – *közösségibb-személyesebb, természetközelibb, a hagyományokra, a lokális értékekre, a kooperációra, a környezet védelmére* épülő életvitel megteremtésére). A kivonulás nem ritkán a szó szoros értelmében is közösségi jellegű: egy-egy kis közösség (többnyire baráti családok közössége) együtt próbál meg felépíteni egy, meggyőződésük szerint tisztább, emberibb életformát.²⁸ A „kivonulók” (akár földrajzi értelemben is valóságos a kivonulásuk, akár a városban maradván valósul meg) olyan eszmevilágot képviselnek, amely sok vonatkozásban a '60-as évek alternatív mozgalmaihoz kötődik. Ez a nemzedék előbb a hippy-ideológia megjelenésével szegült szembe az ipari társadalommal és militarizmusával, a konformizmussal és konzumerizmussal, majd viszonylag széles tömegek csatlakoztak a zöld mozgalmakhoz, lettek a környezettudatosság, a természetvédelem képviselői.²⁹ A gondolatrendszer a kilencvenes évek konzervatív hullámával találkozva a modernizmus kritikáját sok esetben összekapcsolta a népi-nemzeti szellemiség hagyományélesztésével és a vallási megújulás iránti vonzalommal is. A gondolatrendszer középpontjában a *haszonelvű mainstream kritikája* áll: elutasítása annak a szemléletnek, amely a természetet erőforrásnak tekinti, kizsákmányolja; az embert elidegeníti, természetellenes életformákba kényszeríti, képességeit elsorvasztja, egyszerűsíti. Ezzel szemben fogalmazódik meg a természettel való egység, a természet tiszteletének eszménye, a diverzitás megbecsülése és védelme, amelyben a természeti diverzitás mint a társadalmi, emberi és kulturális diverzitás számára is.³⁰ Eszmény számukra a személyre szabott és közösségbe ágyazott, nem elidegenedett, az élet természetes alap-értékeit felerősítő, azokat megbecsülő életforma. A függetlenség, a tág értelemben vett önállóság képessége. Az emberi alkotóképesség, az esztétikum és a kétkezi munka együttes kultusza. A természetesség

---

²⁷ Turner (2002).

²⁸ Különösen kedvező terepet nyújtanak ehhez egyes elnéptelenedett falvak, ahol a „kivonulók” zárt és teljes faluközösséget tudnak teremteni. Lásd például a somogyi Visnyeszéplak történetét.

²⁹ Klaniczay (2003).

³⁰ A diverzitásról lásd például Csányi (2000).

eszményítése gyakran puritanizmusban is megnyilvánul (a fenntartható fejlődés elvével összhangban a felesleges dolgok kiiktatását, a szükségletek önkéntes, belső meggyőződésből vállalt redukálását is jelenti). Mindezzel igen sokféle változatban találkozni, a szélsőséges (például még az ünnepeket is „feleslegesként” kiiktató) puritanizmustól az egész életből ünnepet csináló (a természet nagyszerűségét ünneplő) ritualizmusig. Egyes esetekben a „kivonulás” a „hivatalos” világtól való idegenség jegyében az ahhoz kötő kapcsolatok minimalizálására irányul, máskor egyszerűen az egészséges élet vágya vezérli; van, amikor az elsődleges cél szépnek, de megtámadottnak látott értékek és életformák őrzése, s van amikor felkészülés az egész civilizáció összeomlásának lehetőségére. A különbségek folytán közülük sokan talán nem is fogadnák el, hogy közös nevezőre hozzák őket, hiszen lehet, hogy a vallásos és erős nemzeti elkötelezettségű „kivonuló” a hippy-szemléletűekben a dekadens „túloldal” képviselőit látja, az alapvetően lázadó attitűddel bíró „kivonuló” meg tiltakozna az ellen, hogy neki bármi köze is lenne „konzervatívizmushoz”. A közös vonások mégis szembeütőek. Nem véletlen a szecesszió iránti vonzalom sem (már a hetvenes évek óta). A mai kivonulók szellemisége ugyanis kétségkívül rokon Henry David Thoreau, William Morris és mások tizenkilencedik századi kivonulásával.³¹ Ők is az ipari társadalom, a természetire rátelepedő elgépiesedés, a túrlurbanizáltság, a lélektelen bürokratizálódás, a haszonelvűség (és gyakori megfogalmazásuk szerint: a kizsákmányolás és a nyárspolgári önelégültség) világával fordultak szembe, ők is visszakanyarodtak az elhagyott természeti alapokhoz, ők is nagyra becsülték a népi hagyományokat és rájuk is nagymértékben hatottak a (természettel való harmónián alapuló) keleti filozófiák, (amelyekhez ők is társítottak – a romantikában újra-felfedezett -- őskeresztény elemeket). Vannak azonban különbségek is: a huszonegyedik század eleje nem a tizenkilencedik század. A közben eltelt több mint száz esztendőben egyrészt folytatódottak a korábbi tendenciák, s a mai viszonyok között a korábbiaknál nagyságrendileg nagyobb mértékű elgépiesedés, urbanizáltság és individualizáltság jellemző; mára az akkor az ipari társadalommal még többé-kevésbé szembehelyezhető mezőgazdaság is ipari jellegűvé vált. Kialakult a fogyasztói társadalom, ami minden korábbinál szélesebb körben és hatékonysággal terjeszti az anyagi javak kultuszát. Az individualizáció az akkor még nagyrészt eleven közösségi életformák nagy részét felszámolta (a faluközösségektől a különböző városi „testvériségeken” át a többgenerációs nagycsaládig).³² A diktatúrák és világháborúk tapasztalatairól nem is beszélve. Mindez azt jelenti, hogy egyrészt a „kivonulók” által tagadott erők sokkal nagyobbak lettek, másrészt ők maguk sem tudják teljesen kivonni magukat a fejlemények hatásai alól. A mai „kivonulók” legyenek bármilyen lelkes hívei például a kézműves-eszménynek és a természetelvűségnek, valamilyen szinten többnyire beépítik életükbe a high-tech eszközöket is, (tudatosan vállalva azok ésszerű keretek közti használatát). Az ő közösségeszményükben jóval erősebb az individualitás védelme, mint a tizenkilencedik században volt. Önellátás-elképzeléseikbe beépültek a háborús nélkülözések szüleiktől-nagyszüleiktől átvett tapasztalatai is. De nemcsak másként, más tapasztalatok birtokában követik lényegében ugyanazokat a célokat -- arculatuk egésze is más jellegű. A tizenkilencedik századi szecesszióban több volt a tudatos *szerepjátás* (ma, a virtuális

³¹ Lásd Thoreau (2008), Morris (1973). Nálunk Körösfői-Krieschék, Nagy Sándorék közössége indult el hasonló úton a huszadik század elején a gödöllői telep létrehozásával, ami nem egyszerűen művésztelep volt, hanem életforma-kísérlet is. A magyar kísérletekről lásd Gellér—Keserű (1987), Kós—Gall (2002).

³² Az urbanizáció és individualizáció tendenciáiról lásd például Lasch (1996), Bauman (2003), A. Gergely—Bali (2007), Csanádi—Ladányi (1992), Csizmady (2008), Csizmady—Csurgó (2012), Düll (2010), Enyedi (2007), Hankiss (2005), Kovách (2012), Szirmai (1988), Szirmai (2007), Utasi (2004).

valóságok világában a szerepjáték és a valóság közti határok sokkal kevésbé élesek); a tizenkilencedik századiaknál (a romantika szellemiségében élve) sokkal hangsúlyosabb volt az *élet-, és halálkultusz*, (a dekadens mainstream elutasítása közben az akkor új irányzatot magát is áthatották a dekadens korszakok jellegzetességei, ettől a mai kivonulók életérzése többnyire mentes). A fő különbség pedig talán az, hogy míg a tizenkilencedik századi kivonulás – bár szándékuk szerint a világ megújítására irányult – (a teljesen más irányba száguldó világban) a marginalizálódás vállalását is jelentette; a mostaniak – minthogy a „zöld ideológia” a korszak egyik erős befolyású eszménye –, még amikor a szó szoros értelmében is „elvonulnak a világtól”, alternativitásukat *a két legfőbb* lehetséges alternatíva közti választásként élhetik át.

9. Interjúalanyaink közül sokakat azért választanak az interjúk készítői, mert életük a „*reneszánsz emberhez*” kötődő képzeteket idézi: sokoldalúak, számos – olykor egymástól távoli -- területen is kipróbálják képességeiket, s az ilyen életfelfogás vállalása is nagyon elüt attól a szemlélettől, amit a mainstream sugall. (Mivel ez a sajátosság több, a fentiek során különböző csoportokba sorolt válaszolóra is jellemző, sajátosságaikra még a következő alfejezetben is visszatérünk).
10. Végül mindenképpen ki kell emelnünk interjúalanyaink azon csoportját, akiket nem különös tevékenységük, s nem is a mainstreammel így vagy úgy szembeforduló attitűdjük alapján tartanak kiválasztóik „alternatívnak”. Az ő esetükben a vonzó személyiségminta, az autentikusként megélt élet, a koherenciaérzés, a hitelesség, az elvek és gyakorlat egysége a meghatározó. Ha feltételezzük, hogy a mainstream nem tesz lehetővé igazi harmóniát, (mert a túlpörgést, a teljesítményhajsztát és az embereket egy-egy „hasznos” vonásukra redukáló, s ezzel személyiségüket megcsönkítő életviteleket preferálja), akkor nyilvánvalóan „alternatív utat” képviselnek azok, akik egy ilyen világban is képesek a belső harmónia megteremtésére, s kiemelkednek azok sokaságából, akik távol vannak ettől. *Az önazonosság, az egységben tartott élet, a harmonikus kapcsolatok, a kedvesség, szeretetteljesség, a „szépen élni”* eszménye ritkasága révén is külön értékkel ruházódik fel. Ilyen példaképpül választott embereket sok interjúkészítő a saját családjában talál, (mások baráti körükben, kollégáik, tanítóik, egyéb ismerőseik között lelik fel őket). Ezekhez az emberekhez gyakran „semmi különös” sem fűződik, (van, aki önmagát is „átlagos hétköznapi emberként” definiálja), a harmónia, a derű, a pozitív gondolkodás azonban azt sugározza, ami *minden alternativitás* közös lényegét adja: a jelen sok szempontból negatívnak, igazságtalannak, csonkítónak, torzítónak, emberellenesnek látott mozzanatainak ellentétét.

A több mint kétszáz interjúalany között, mint fentebb említettük, a legkülönfélébb életkorú emberekkel találkozhatunk. Alternativitásuk nem mindig jelenti azt, hogy amit képviselnek, eltér a kor divatjaitól (hiszen például a környezetvédelem vagy a sérültek segítése az utóbbi időben divatosnak is mondható); a lényeg mindig az, hogy az uralkodó társadalmi viszonyok integrálják-e ezeket a divatokat a maguk érdekei szerint alakítva azokat, vagy sem. Az „alternatívokban” az a közös, hogy életformájukban nem az uralkodó viszonyok által sugárzott értékrend dominál, hanem *saját értékrendjük*. Ez a saját értékrend származhat jóval régebből, mint a fennálló világrend, (sok esetben éppen azért is más, mint a „mainstream”, mert a mainstream

éppen ennek vagy annak a szemléletnek a *visszaszorításával* lett mainstreammé).³³ Ám sosem ez a lényege -- hiszen akkor el lehetne intézni képviselőit azzal, hogy egy „túlhaladott”, „múltbeli” szemléletet, értékrendet képviselnek. Az itt használt értelemben „alternatívának” akkor tartanak valakit, mintáját, példáját akkor érzik tiszteletre méltónak, amikor – származzék ez a minta a régmúltból vagy a legújabb időkből – egy másféle (emberibb, igazságosabb, stb.) jövő lehetőségét látják benne.³⁴

Felhasznált szakirodalom:

- A. Gergely András – Bali János (szerk.) (2007): Városképzetek. Az antropológiai megismerés árnyalatai. MTA PTI – ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest
- Albert Fruzsina, Dávid Beáta (2012): Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon, {In: Kovách Imre et als. (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon, MTA TK SZI—Argumentum, Budapest pp. 343-357}
- Albert Fruzsina – Dávid Bea (2007) Embert barátjáról, Századvég, Budapest
- Babbie, Earl (2003): A társadalomtudományi kutatás gyakorlata, Balassi, Budapest
- Barcza Dániel (2011): Szociálisan érzékeny design, *Kultúra és Közösség* 2011/3 pp. 49-54
- Bartal Annamária – Kmetty Zoltán (2011): A magyar önkéntesek motivációi. *Civil Szemle* 2011/4 pp 7-30
- Bauman, Zygmunt (2003): *The Individualized Society*, Polity Press, Cambridge
- Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom (Út egy másik modernitásba)*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság –Századvég kiadó, Budapest
- Bell, Daniel (1976): *The Cultural Contradictions of Capitalism*, Heinemann, London
- Beniger, James Ralph (1986): *The Control Revolution (Technological and Economic Origins of the Information Society)*, Harvard Univ. Press, Cambridge-London
- Bennett, Andy (2005): Szubkultúrák vagy neo-törzsek, *Replika*, 53. sz. 2005. december, pp. 127-143
- Bibó István (2004): *Elit és szociális érzék*, In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Corvina
- Bodóczy István (2012): *Kis könyv a vizuális művészeti nevelésről*, UKFA, Budapest
- Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelése*, Gondolat, Budapest
- Bourdieu, Pierre (2000): *Férfiuralom*, Napvilág, Budapest
- Böröcz, József (2010): *The European Union and Global Social Change*, Routledge, London—New York
- Castells, Manuel (2006): *Az identitás hatalma. Az információ kora. Gazdaság, Társadalom és Kultúra II.* Gondolat--Infonia, Budapest
- Cosovan Attila (2009): *Disco.*—Design kommunikáció Co&Co Communication, Budapest.

---

³³ Ez érvényes a bensőséges vallásos hittel átitatott világrépre, vagy a hagyományos közösségi etikára éppúgy, mint például az úgynevezett szocialista társadalmakban elültetett, s a rendszerváltással idejétmúlttá tett értékekre. (Társadalmi igazságosság, szolidaritás, munkához, kultúrához, egészségügyi ellátáshoz való alanyi jog). Más-más módon, de a jelenlegi mainstream ezek mindegyikét kiszorította a terjesztett értékrend centrumából.

³⁴ Amikor Kovács András 1964-ben bemutatta *Nehéz emberek* c. filmjét, a mainstream Magyarországon egy dogmatikus, a piacgazdaságot tagadó szocialista ideológia volt. Kovács filmjében olyan, akkor alternatív értékeket képviselő emberek jelentek meg – az innováció, a vállalkozói szemlélet, a teljesítmény-, és sikerorientáció, a gazdasági racionalitás reprezentánsaiként --, akik nyomában aztán mind nagyobb hangsúlyt kaphatott az a folyamat Magyarországon, amely végül átvezetett a piacgazdaságba. Ez tehát akkor ebből a szempontból „úttörő jelentőségű” film volt. Nem állítható, hogy a jelenleg bemutatásra kerülő alternatívák hasonló módon „hordozzák a jövőt”. De ennek – az ő interjúikban megjelenő célok, értékek, megoldások új mainstreammé való összeállításának -- lehetősége az ő esetükben sem tagadható.

- Csanádi Gábor—Csizmady Adrienne – Olt Gergely (2012): *Átváltozóban*, ELTE--Eötvös Kiadó, Budapest
- Csanádi Gábor – Ladányi János (1992): *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*, Akadémiai, Budapest
- Csányi Vilmos (2000): *Az emberi természet: humán etológia*, Vince, Budapest
- Csíkszentmihályi Mihály (2009): *Kreativitás – A flow és a felfedezés, avagy a találmányosság pszichológiája*, Akadémiai, Budapest
- Csizmady Adrienne (2008): *A lakóteleptől a lakóparkig. Új Mandátum*, Budapest
- Csizmady Adrienne – Csurgó Bernadett (2012): *A városból vidékre költözők beilleszkedési stratégiái* {In: Kovách Imre et als. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*, MTA TK SZI—Argumentum, Budapest pp. 149-167 }
- Debord, Guy (2006): *A spektákulum társadalmá*, Balassi, Budapest
- Düll Andrea (2010): *A környezetpszichológia alapkérdései*, l'Harmattan, Budapest
- Enyedi György (szerk.): (2007): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*, MTA TKI, Budapest
- Eriksen, Thomas Hylland (2006): *Kis helyek, nagy témák. Bevezetés a szociálintropológiába*. Gondolat, Budapest
- Eriksen, Thomas Hylland (2009): *A pillanat zsarnoksága (Gyors és lassú idő az információs társadalomban)* l'Harmattan, Budapest
- Feischmidt Margit – Kovács Éva (szerk.): *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom-, és kultúrakutatásban*.
www.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com.tananyag&task=showElements&id_tananyag=53 Utolsó megtekintés: 2013. április 24.
- Ferge Zsuzsa (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek (Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulási dinamikájához)*, Napvilág, Budapest
- Ferkai András (2009): „A jövő nemzedék egészsége fontosabb minden stíluskérdésnél”
Építészek a falukutatásban és a népi szociográfiában a két háború között. Kommentár, 2009/1, pp. 21-35.
- Fényes Hajnalka—Kiss Gabriella (2011): *Az önkéntesség szociológiája*, *Kultúra és Közösség*, 2011/1 (pp. 35-47)
- Foucault, Michel (2000): *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*, Corvina, Budapest
- Garnham, Nicolas (2000): *Emancipation the Media and Modernity (Arguments about the Media and Social Theory)*, Oxford Univ. Press, Oxford – New York
- Gazsó Ferenc – Laki László (2004): *Fiatalok az újkapitalizmusban*, Napvilág, Budapest
- Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (szerk.): (2006): *Ifjúságszociológia*, Belvedere, Szeged
- Gellér Katalin – Keserű Katalin (1987): *A gödöllői művésztelep*, Corvina, Budapest
- Gerbner, George (2000): *A média rejtett üzenete*, Osiris--MTA--ELTE, Budapest
- Gerő Márton (2012): *A civil társadalom néhány trendje Magyarországon 1990 után*. {IN: Kovách Imre et als. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*, MTA TK SZI—Argumentum, Budapest pp. 317-343 }
- Habermas, Jürgen (2001): *A kommunikatív etika (a demokratikus vitákban kiérlelődő konszenzus és társadalmi integráció politikai-filozófiai elmélete)*. Új Mandátum, Budapest.
- Hankiss Elemér (2002): *Új diagnózisok*, Osiris, Budapest
- Hankiss Elemér (2005): *Az ezerarcú én*. Osiris, Budapest
- Hankiss Elemér (2006): *Félelmek és szimbólumok*, Osiris, Budapest
- Hankiss Elemér (2012): *A Nincsből a Van felé. Gondolatok az élet értelméről*, Osiris, Budapest
- Hankiss Elemér – Heltai Péter (szerk.). (2010), *Te rongyos élet. Életcélok és életstratégiák a mai Magyarországon*, Médiavilág Kft, Budapest

- Inglehart, Ronald (1990): *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton Univ. Press, Princeton
- Inglehart, Ronald (1997): *Modernization and Post-modernization*, Princeton Univ. Press, Princeton
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (1983): *Értékrendszereink*, Kossuth, Budapest
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2007): *Túlélési stratégiák*, Kossuth, Budapest
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2013/a): *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána*, Typotex, Budapest
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2013/b): *A szellemi termelési mód*, Kossuth, Budapest
- Klaniczay Gábor (2003): *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években*, Noran, Budapest
- Kondorosi Ferenc (1998): *Civil társadalom Magyarországon*, Politika + Kultúra alapítvány, Budapest
- Kopp Mária – Kovács Erika (szerk.): (2006): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*, Semmelweis Kiadó, Budapest
- Kós Károly – Gall, Anthony (2002): *Kós Károly emlékezete*, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó
- Kovács Imre (2012): *A vidék az ezredfordulón*, Argumentum, Budapest
- Kovács Éva: *Interjú módszerek és technikák* {In: Feischmidt Margit – Kovács Éva (szerk.): *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom-, és kultúrakutatásban*. www.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com.tananyag&task=showElements&id_tananyag=53} Utolsó megtekintés: 2013. április 24.
- Kuti Éva—Marschall Miklós (szerk.): *A harmadik szektor*, www.nonprofitkutatás.hu/letoltendo/kuti_marsall.DOC Utolsó megtekintés 2013.május 8.
- Lasch, Christopher (1996): *Az önimádat társadalma*, Európa, Budapest
- Lányi András (2007): *A fenntartható társadalom*, l'Harmattan, Budapest
- Lányi András (2010): *Az ember fáj a földnek – utak az öko-filozófiához*. l'Harmattan, Budapest
- László Ervin (2009): *Új világkép. A tudatos változás kézikönyve*, Nyitott Könyvműhely, Budapest
- Losonczy Ágnes (1989): *Ártó-védő társadalom*, KJK, Budapest
- Molnár Tamás (1996): *Az értelmiség alkonya*, Akadémiai, Budapest
- Morton, A. L. (ed.): (1984): *Political Writings of William Morris*, Lawrence and Wishart, International Publishers, New York
- Muggleton, David (2005): *A poszt-szubkulturalista*, *Replika*, 53. sz. 2005, december, pp. 111-126
- Noëlle-Neumann, Elisabeth (1984): *The Spiral of Silence. A Theory of Public Opinion.-- Our Social Skin*. Chicago, University of Chicago Press
- Novák Ágnes (2011): *Öko-otthonok*, *Kultúra és Közösség*, 2011/3 pp. 29-48
- Rosta Gábor (2009): *A városi tanya. Szemléletváltás a válság idején*, Leviter Kft, Budapest
- Rokeach, Milton (1984): *A nézetek rendszerének szerveződése*, in: Hunyady György (szerk.): *Szociálpszichológia*, Gondolat, Budapest (pp 469-490).
- Rokeach, Milton (1973): *The Nature of Human Values*. The Free Press, New York
- Ságvári Bence (2012): *Az átmenetek kora? – A magyar fiatalok társadalomképéről*. {In: Kovács Imre et als. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*, MTA TK SZI—Argumentum, Budapest pp 63-83}
- Schulze, Gerhard (2000): *Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája*, *Szociológiai Figyelő*, 2000/1,2, pp. 135-157
- Somlai Péter (2013): *Család 2.0. Napvilág*, Budapest
- Szabó Ildikó (2009): *Nemzet és szocializáció*, l'Harmattan, Budapest

- Szalai Erzsébet (2011): Koordinátákon kívül. Fiatal felnőttek a mai Magyarországon, Új Mandátum, Budapest
- Szentpéteri Márton (2010): Design és kultúra (befogadó design-kultúra), Építészfórum, Budapest
- Szirmai Viktória (1988): „Csinált” városok, Magvető, Budapest
- Szirmai Viktória (2007): A magyar nagyvárosi térségek társadalmi jellegzetességei, *Magyar Tudomány* 2007/6 pp 740-758
- Terbe Teréz (2012): Szocio és öko. A közösségi gazdálkodás dilemmáiról. *Eszmélet* 95. pp 5-27
- Thoreau, Henry David (2008): Walden. A polgári engedetlenség iránti kötelességről, Fekete Sas, Budapest
- Turner, Victor (2002): A rituális folyamat, Osiris, Budapest
- Utasi Ágnes (2004): Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli. MTA PTI, Budapest
- Utasi Ágnes (2008): Éltető kapcsolatok. A kapcsolatok hatása a szubjektív minőségre. Új Mandátum, Budapest
- Wallerstein, Immanuel (1998): Utopistics, or Historical Choices of the Twenty-First Century, The New Press, New York
- Weber, Max (1982): A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat, Budapest.
- Weber, Max (1987): Gazdaság és társadalom, KJK, Budapest